

borra, ma a tevékenységük alatt inkább terepmunkát vagy kutatótábort érthetünk. Megerősíti ezt a vélekedést, hogy maguk a szervezők is „autochton munkaként” hivatkoztak rá és elhatárolódtak a Turul Szövetség átpolitizált, militarizált táboraitól, fő célként a kulturális kutatásokat jelölték meg.

A harmadik rész a faluszeminárium helyét keresi a szociográfiai irodalomban, tájékozódási pontként a széles körben ismert szociográfusok (Illyés Gyula, Szabó Zoltán, Nagy Lajos) munkássága szolgál. Ezen rész egyik legnagyobb erőssége, hogy — a rendelkezésre álló töredékes források alapján — bemutatja a pataki szociográfiai íróit, több művet részletesen is elemez. Ezen munkák érdekessége, hogy többségük Újszászy Kálmán „A falu” című gyakorlati segédfüzetének szempontjai szerint készültek: Újszászy tehát nem csak teoretikusként fejtett ki nagy hatást a pataki kollégiumra.

A negyedik rész tartalmát a kitekintő összegzés adja. Ezt háromoldalas angol nyelvű összefoglaló, mellékletek valamint névmutató is követi. Ez utóbbi meglete megkönnyíti a könyv kézikönyvként való használatát. Nem csupán kézikönyvként használható viszont, stílusa olvasóbarát. Ennek egyik jele például, hogy mellőzi a körülményeskedő királyi többséget. Ezt több szempontból is szerencsésnek tartom. Egyrészt a szerző nagyobb felelősséget vállal a kimondott szóért azáltal, hogy kilép a többes szám elleplező ködéből; másrészt pedig oszlatja azt a képzetet, mintha valóságos kutatótáb dolgozna egy-egy történelmi kérdés megválaszolásán. Ilyenről szó sincs. Hasznos hát az efféle illúziókeltéssel való leszámolás, még ha az is lesz a pillanatnyi konklúzió, amit a könyvbéli Vágó István szociográfus Tiszakarádról megjegyzett: „kevés a virág nagyon. A házak előtt nincs virágos kert.” (194. oldal) Remélhetőleg szaporodik majd a kutatás a kollégium munkásságával kapcsolatban akár a szerző által kijelölt vonalon (vallásszociológia, antropológia). Ha ez mégsem valósul meg, a munka egy jelentős része már így is elkészült: ezen monográfia révén a Sárospataki Református Kollégium végre helyet kaphatott a történelmi tudatban.

Csikós Gábor

Matteo Luigi Napolitano

I GIUSTI DI BUDAPEST. IL RUOLO DEI DIPLOMATICI VATICANI NELLA SHOAH

Edizioni San Paolo, Milano, 2013. 239 o.

BUDAPEST IGAZAI.

A Soá és a vatikáni diplomaták

A katolikus egyház II. világháború alatti történetére vonatkozó kutatások egyik leginkább vitatott, központi kérdése XII. Piusz viselkedésének, avagy a katolikus egyház hivatalos álláspontjának megítélése. Míg egyik oldalon a pápa szemére vetik, hogy „hallgatásával” elősegítette az európai zsidóság megsemmisítését célzó náci törekvéseket, a másik oldalon katolikus egyháziak és világiak — pápa tudtával és beleegyezésével — végzett embermentő munkájának jelentőségét hangsúlyozzák. Mateo Luigi Napolitano 2013 őszén megjelent kötete, az eddig ismert forrásokon túl, Gennaro Verolino egykori budapesti nunciatúrai uditore személyes irathagyatékára támaszkodva a kérdés új szempont szerinti megközelítésére tesz javaslatot. (Időközben, 2014 tavaszán megjelent a mű magyar fordításban: Budapest Igazai. A Soá és a vatikáni diplomaták címmel.)

A 6 fejezetre osztott, három nagyobb egységre tagolható kötet, egy általános — sajnos számos tárgyi tévedést tartalmazó — történelmi bevezetést követően, Verolino magyarországi embermentő tevékenységét mutatja be részben új forrásokra támaszkodva, majd az egykori budapesti uditore személyes történetének utóéletét, a Világ Igazai közé való felvételének folyamatát foglalja össze. A kötet tehát nem egy életrajzi monográfia, de még csak nem is egy Verolino 1942 júniusa és 1945 áprilisa közötti budapesti működését átfogóan bemutató elemzés. Elsődleges célja — miként az a bevezetésből, de különösképpen az összegzésből is kiderül — Mons. Verolino tevékenységének vizsgálatán keresztül bemutatni, hogy a második világháború alatt a zsidók mentésére irányuló tevékenység nem tekinthető kizárólag elszigetelt egyének hősi kezdeményezésének, hanem valójában egy mentési hálózat működéséről kell beszélni. Ezt a hálózatot pedig részben a Szentszék és képviselői koordinálták

Napolitano elemzésének kiindulópontja a XII. Piusz személye körüli historiográfiai vita. Az egyik bevezető fejezetben leírtak alapján a Szentszék „hallgatására” vonatkozó diszkusszió háttérben meghúzódo alapkérdést a következőképpen összegezhetjük: melyik volt a helyesebb, hatékonyabb stratégia a háború borzalmaival, és a zsidók üldözésével szemben? Ünnepestes és nyilvános elítélő nyilatkozatokat tenni, vagy pedig *ad maiora mala vitanda* inkább a konkrét, gyakorlati cselekvést előtérbe helyezni, amelyet a dolog természeténél fogva gyakran csak titokban, konspirált körülmények között, vagy legalábbis a legális és illegális világ közötti „szürke zónában”, a nagy nyilvánosságot kizárva lehetett megvalósítani?

A kérdéssel nem csupán Pacelli pápa szembesült, hanem mindazok, akik az üldözöttek védelmének lehetőségeit mérlegelték. Erről tanúskodnak többek között Suzanne Ferrièrenek, a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága tagjának, egy 1943. februári értekezleten elhangzott, kötetben idézett szavai (86–89.): „A tiltakozások nem vezetnének semmire; ráadásul ezzel igen rossz szolgálatot tennék éppen azoknak, akik számára segítséget kívánunk nyújtani.” Napolitano a következő kommentárt fűzi az idézethez: „Ferrièrenek (aki nem volt katolikus) ez a hozzáállása igen-csak hasonlatos volt a XII. piuszi *ad maiora mala vitandához*.” (86) Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy hasonló motivációk érhetők tetten például abban a döntésben is, hogy 1944 nyarán Serédi Jusztinián hercegprímás végül leállította a híveknek szóló püspökkari pásztorlevél templomi felolvasását. (112.)

A szerző a XII. Piusz pápa „hallgatásáról” szóló szakirodalmi viták magjából kiindulva a kötet összegzésében egy új historiográfiai megközelítés felvetéséhez jut el: „A valódi, központi historiográfiai probléma tehát nem XII. Piusznak a Shoában betöltött szerepe, vagy — ami még rosszabb — Pacelli pápa személyének „elfogadhatóvá tétele” a zsidók szemében, hanem XII. Piusz alakjának (azaz az egyháznak, mint intézménynek) és a zsidómentésnek összekapcsolása, annak kimutatása tehát a forrásokra támaszkodva, hogy létezett egy tágabb mentési hálózat. Ezáltal meghaladható az a megközelítés, amely az Igazak személyes hősiességéhez kötődik.” (227–228.)

A felvetett új megközelítés kapcsán hasznos néhány további észrevételt tennünk annak érdekében, hogy az Igazak — akiket nem egyszer a katolikus egyház is a boldogok sorában tisztel, miként a vértanú Salkaházi Sárát — és más hősiességű egyének embermentő tevékenységét tágabb történelmi és társadalmi kontextusba helyezve lehetővé tegyük ennek a sötét történelmi időnek átfogóbb vizsgálatát. Mindenekelőtt a szóban forgó mentési hálózat jellegének, természetének meghatározásához, illetve a hálózat létezésének igazolásához kívánunk a következőkben néhány szempontot felvetni.

Jóllehet az összegzésben Napolitano hangsúlyozza, hogy az egyéni hősiesség cselekedeteinek mozgatórugója gyakran az lehetett, hogy a katolikusok biztosak voltak benne: egyházuk és a pápa hasonlóképpen törekszik a zsidók életének megmentésére, (227.) a kötetben mégis inkább csak egy „diplomáciai hálózatról” beszél. A semleges országok követségei, valamint az apostoli nunciatura kétségtelenül egyfajta irányító szerepet játszottak a mentési akciókban. Ez a koordinációs munka azonban nem pusztán horizontális jellegű volt — azaz a képviselők közötti együttműködésre korlátozódott —, hanem volt egy lényeges — kétirányú — vertikális természete is. Miként Napolitano is hangsúlyozza, egyik oldalon az illetékes kormányok (illetve a nunciatura esetében a pápa) jelentették ezt a felfelé mutató vertikális kapcsolódást. A diplomáciai rendszer működésének, valamint katolikus egyház belső hierarchikus rendjének ismeretében bátran állítható, hogy elképzelhetetlen lett volna ilyen horderejű döntéseket meghozni a felettesek, végső soron a pápa illetve az illetékes kormányzatok legfelsőbb tudta és beleegyezése nélkül. Gondoljunk csak bele: hogyan és milyen forrásból tehetné volna meg egy nuncius a pápa jóváhagyása nélkül, hogy Budapesten 25 védett házból álló hálózatot építsen ki, és működtessen a szentszéki lobogó oltalmában?

A koordinációs tevékenységnek volt ugyanakkor egy lefelé mutató iránya is. A diplomáciai hálózat nem lett volna képes hatékonyan kifejteti embermentő tevékenységét, ha nem számíthatott volna a magyar társadalom egy részének aktív közreműködésére. Ez a társadalmi szegmens pedig nem utolsósorban a különböző felekezetek tagjait foglalta magába.

Ilyen összefüggésben figyelembe kell vennünk a Meszlényi Antal által szerkesztett *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme* c. kötetben szereplő 35 zsidómentésben résztvevő budapesti katolikus intézményt, amelyek közül például a Szociális Testvérek Társaságáról kifejezetten tudható, hogy fontos szerepet játszottak a nunciaturáról, svéd követségről, vagy éppen a Vöröskereszttől származó oltalomlevelek terjesztésében. Az egyéni akciók és a hálózati együttműködés összekapcsolására azonban még jellemzőbb Egyed András piarista esete.

Egyed András a budapesti üldözöttek mentésébe egy véletlen találkozás nyomán kapcsolódott be: a nyilasok által deportált nők menetéből egy ismerős hölgy szólította meg, aki megkérte, hogy adja át üdvözlését közös ismerősüknek, Pflieger Albert marista testvérnek. A kérés nyomán Egyed nemcsak a maristákkal lépett kapcsolatba, akik a Hőgyes Endre utcai Champagnat iskolában igen aktív embermentő tevékenységet folytattak, hanem a deportált családjával is. Így azután idővel a mentési hálózat aktív és fontos láncszeme lett, amennyiben üzeneteket közvetített, leveleket kézbesített, és többek között kapcsolatot tartott azzal a rendőrtiszttel, aki biztosította, hogy a Champagnat intézet, a Vakok Intézete és a Szent Szív Zárda előtt egy fegyveres rendőr védje ezeket a zsidók mentésében fontos szerepet játszó házakat a folytonos nyilas betörések és elhurcolások ellen. (Hetényi Varga Károly: *Akiket üldöztek az igazságért*. Papi sorsok a horogkereszt és nyilaskereszt árnyékában. Ecclesia, Bp., 1985. 150–157.)

Joggal merül fel ugyanakkor a kérdés: milyen források alapján igazolható a kötetben bemutatott „diplomáciai hálózat” léte és vertikális kiterjedése. Hogyan lehet bizonyítani, hogy nem csupán epizód-szerű, egyéni kezdeményezésem alapuló tevékenységgel állunk szembe, hanem olyan szervezett hálózattal, amely szervesen kapcsolódott az egyházi hierarchiához, végső soron pedig a pápa és az Államtitkárság irányelvei szerint járt el. (22.)

Az embermentő tevékenység a legális és illegális tevékenység határmezsgyéjén mozgott. Ebben a szürkezőnában márpedig szükségszerűen a szóbeliség élvezett előnyt az írásbeliséggel szemben. A hálózat mindenekelőtt személyes, bizalmi kapcsolatokra épült és konspiratív jelleggel működött, hogy védje egyik oldalon a mentésben résztvevőket, másik oldalon pedig a menekülőket. Mindenki csak annyi információval rendelkezett, amennyi feladatának elvégzéséhez elengedhetetlen volt. Az említett Egyed András beszámolója jól példázza, hogy bár szoros kapcsolatban állt a marista testvérekkel, nem volt tudatában annak, hogy azok többek között katonaszökevényeket is bujdatnak. Ahogy a piarista atya fogalmazott: „tanácsosabb volt nem kutatni, mit és miért kérnek valamit az embertől barátai.” (Uo. 160.)

Mons. Gennaro Verolinonak a kötetben felhasznált irathagyatéka ugyancsak alátámasztja, hogy a hivatalos jellegű, egykorú levéltári dokumentumok igen ritkák az embermentő tevékenységgel kapcsolatban. Ezek kizárólag a budapesti apostoli nunciatúra hivatalos működésére vonatkoznak. Ilyen mindenekelőtt a Vatikáni Államtitkársággal folytatott — az *Actes et documents de Saint-Siège relatifs a la seconde guerre mondiale* 12 kötetében jórészt már közzé tett (de a történészek által viszonylag kevésbé használt) — Napolitano által bőségesen idézett levelezés. Ide tartoznak továbbá a magyar hatóságokkal létrejött találkozókra készült emlékeztetők, mint például Angelo Rotta nuncius és Gennaro Verolino uditore Szálásival 1944. október 21-én folytatott tárgyalása, amelynek egyik központi témája a zsidók deportálásának leállítását célzó vatikáni intervenció. (122–126.) Ide sorolhatjuk végül a magyar kormányokhoz intézett hivatalos nyilatkozatokat, tiltakozó jegyzékeket.

A zsidók mentését célzó hálózat létéről és működéséről szóló dokumentumok ugyanakkor kivétel nélkül az események után készültek. A legkorábbi összefüggő, *Azione diplomatica della Nunziatura di Budapest in favore degli ebrei* címet viselő dokumentum 1945 októberében készült, minden bizonnyal Angelo Rotta megbízásából. (182) Verolino későbbi, különböző alkalmakból összeállított visszaemlékezései közül az egyik legjelentősebb a Bokor Péter által 1978-ban vele készített francia nyelvű interjú, illetve az arról készült feljegyzés. A kötetben idézett dokumentumot a szerző a főszövegben tévesen Verolinonak az interjúhoz készített feljegyzésének tekinti, és úgy tudja, hogy a tervezett dokumentumfilm, amelyhez az interjút felvették, végül nem készült el (89). A lábjegyzetekben ennél pontosabb leírást ad a feljegyzésről, amennyiben annak készítőjeként Bokor Pétert jelöli meg, de téved, amikor úgy véli, létezéséről csak a Verolino-archívumból szerezhetünk tudomást. Az interjú ugyanis — legalábbis részben — 1981 óta ismert Magyarországon. Bokor Péter — Hanák Gáborral közösen — a *Századunk* tévésorozat keretében elkészítette az 1944-es évről szóló „Végjáték a Duna mentén” c. epizódokat, és annak negyedik, „Eichmann Budapesten” címet viselő részében használta fel a Verolino-interjút. (vö. *Vígh Károly: Végjáték a Duna mentén*. A Századunk új sorozatáról. Filmvilág 1981/5. 54–56.) A magyar televízióban 1981. március 18-án vetített filmben szereplő interjú átiratát a rendező később, 1982-ben írásban is közzé tette. (*Bokor Péter: Végjáték a Duna mentén*. RTV-Minerva-Kossuth, Bp., 1982. 115–125.), sőt utóbb részben angol nyelven is publikálta. (*Verolino, Gennaro: The darkest year. Conversation with archbishop Gennaro Verolino on the Siege of Budapest*. Reporter Péter Bokor. Hungarian Quarterly 136. (1994) 82–89.) (Az interjú teljes szövegét az OSZK Történelmi Interjúk

Tára őrzi.) A magyarul kiadott szöveggel összevetve, a Verolino-hagyatékban található feljegyzésről megállapítható, hogy lényegében ugyanarról a dokumentumról van szó.

Mindez arra utal, hogy az embermentő hálózat működésének rekonstruálásában a visszaemlékezésekre, az *oral history* forrásokra különleges szerep hárul. Annak ellenére, hogy a korszak szereplői jórészt már nem élnek, a történelmi rekonstrukció egyáltalán nem tűnik lehetetlennek. Igen sok ilyen visszaemlékező dokumentum, interjú áll ugyanis rendelkezésünkre, amelyeket — bár lejegyzésükkor nem feltétlenül erre a kérdésre keresték a választ — jól fel lehet használni a hálózat létének és működésének feltárásához. Kétségtelenül ide tartozik például a Yad Vashem intézet által összegyűjtött hatalmas mennyiségű emlékanyag (amely sajnos csak részben kutatható: vö. 219.) Ugyanakkor Magyarországon is több olyan kezdeményezés volt, amelyek különböző módon igyekeztek dokumentálni a katolikus egyház második világháború időszakában, azon belül pedig a zsidómentésben játszott szerepét.

Az első ilyen kezdeményezés már közvetlenül a háború befejezését követően megfogalmazódott. Erről tanúskodik többek között Mons. Kemény István 1945. augusztus 30-án Verolinóhoz intézett, Napolitano által idézett levele (180–181). A veszprémi, majd székesfehérvári egyházmegye pap, a két világháború között az egyesült államokban töltött évekre tekintettel előbb Serédi Jusztinián, majd Mindszenty József bíborosok hivatalos angol tolmácsa a magyar külügyminisztérium megbízásából dolgozott ekkor egy dokumentum-köteten, amelyhez a nunciatúra tevékenységéről is kért adatokat és dokumentum-másolatokat. Jelenleg ismeretlen okokból a munka — bár valószínűleg elkészült — nem jelent meg nyomtatásban, és a kézirat őrzési helye sem ismert.

Hasonló véget ért az ugyancsak 1945-ben induló kezdeményezés, amely Serédi hercegprímás beszédeinek, leveleinek és nyilatkozatainak publikálását tűzte ki céljává. A munkából végül csak egy kisebb, angol nyelvű kötet látott napvilágot 1946-ban: *Important declarations of Dr. Justinian Cardinal Serédi prince-primate of Hungary, archbishop of Esztergom. Taken from his pastoral letters and speeches which refer to actual ecclesiastico-political questions*. A legjelentősebb háborút követő években megjelent kötet így a Mészély Antal által szerkesztett *A magyar katolikus egyház és az ember jogok védelme* címet viselő kiadvány, amely 1947-ben jelent meg a Szent István Társulatnál. Ez a kiadvány az Esztergomi Prímási Levéltár anyagainak feldolgozásán túl, az események több főszereplőjének visszaemlékezését is tartalmazza, mint például Angelo Rotta budapesti apostoli nunciust, vagy éppen Cavalier Józsefét, a Szent Kereszt Egyesület világi elnökét.

A személyes élményanyag összegyűjtésének egy újabb szakasza a hetvenes években kezdődött el. Bokor Péter fent említett, Verolinóval készült interjúja mellett Hetényi Varga Károly kutatómunkája érdemel feltétlenül említést. A pécsi történelemtanár *oral history* (és részben levéltári) anyaggyűjtésének köszönhetően ugyanis jelentős számú kortárs embermentő tevékenységéről rendelkezünk további adatokkal. 1985-ben megjelent *Akiket üldöztek az igazságért. Papi sorok a horogkereszt és a nyilaskereszt árnyékában* c. kötetében nem csupán 12 olyan egyházi személy történetét rekonstruálja interjúk és visszaemlékezések segítségével, akik a náci rendszerrel szemben védelmükbe vették az üldözötteket, hanem egyúttal mintegy 140 katolikus, ortodox, protestáns pap, pásztor, szerzetes, teológus, seminarista rövid életrajzát is közli, akik részt vettek az embermentésben.

Az általunk tárgyalt olasz nyelvű munka egyik fő eredményét a fentiek alapján abban láthatjuk, hogy a részben új, korábban ismeretlen dokumentumokra támaszkodó kötet következtetései, kiegészítve további forrásokkal, jó eséllyel lehetőséget biztosítanak arra, hogy mélyebben megismerjük és feltárjuk a Napolitano által jelzett embermentő hálózat struktúráját és működését. A könyv másik fő tanulsága, hogy milyen fontos olyan tudományos fórumokat létrehozni és köteteket publikálni, amelyek segítségével a kelet-közép európai országokban nemzeti nyelven fellelhető jelentős forrásbázis mind teljesebb mértékben megismerhetővé válik a nyugati kutatók számára, és az eltérő forrásbázison alapuló eredmények ütköztetése révén újabb kutatási perspektívák nyílnak.

Matteo Luigi Napolitano új könyvének legfontosabb újdonsága, hogy a zsidók mentésében részt vevők hálózatos működésének vizsgálatára tett javaslatával új historiográfiai paradigmát állít fel, amelynek segítségével a szélesebb összefüggések tárulhatnak fel, és teljesebb mértékben megismerhetővé válik Magyarország és Európa történetének ez a szomorú fejezete.